על הספר **בכוונה תחילה מאת תמר הגר** (הוצאת דביר, 2012)

אורנה אליגון דר*

ספרה של תמר הגר, המשרטט את דיוקנן של שתי נשים אנגליות בנות המאה התשע־עשרה שהואשמו ברצח ילדיהן, הינו סיפור על אימהוּת המשלב מחקר עם בדיון. המספרת היא חוקרת המתחקה אחר עקבותיהן של אלן הרפר וסלינה וודג׳. העלילה מדלגת בין חייה של המספרת, סיפורן של אלן וסלינה ודמותה של נועה – דמות בדיונית של היסטוריונית המייצגת מודל נוסף של אֵם ואשת אקדמיה בהווה, שאליו המספרת משווה את עצמה ללא הרף.

המספרת מנסה לעמוד בציפיות רבות: להיות אֵם טובה לזוג התאומות שלה, שנולדו לה לקראת גיל ארבעים, לעמוד בעול המטלות של משק־הבית, לעמוד בציפיות של האקדמיה למחקר ולפרסום, ולערוך מחקר יסודי, כולל נסיעות לארכיבים בחוץ־לארץ. היא מנסה להשביע את רצון כולם – הבנות, בן־הזוג, ראש החוג והעמיתים לעבודה – ובו־בזמן לשמור על זהות עצמאית ונפרדת, גם בתוך התא המשפחתי. המספרת מסוגלת להביע תסכול כלפי בן־הזוג, אשר מצד אחד נושא בחלק נכבד של נטל הטיפול בבנות ובבית, ומצד אחר מרגיש לא אחת קוצר־רוח וציפייה שהיא תבלה זמן רב יותר עם המשפחה. כאשר מדובר בבנותיה, קשה למספרת להרשות לעצמה לחוש רגשות שליליים, כגון עוינות או שחיקה, והיא נושאת תחושה קשה של אשמה על כך שהיא אינה אֵם מושלמת (רף ״האֵם הטובה דייה״ שקבע ויניקוט הוא כנראה נמוך מדי לגבי המספרת, המתייסרת קשות בגין כל שעה נוספת שהיא מבלה בארכיון במקום עם בנותיה ובן־זוגה).

מול תחושותיה המורכבות ביחס לאימהוּת מציבה המספרת מודלים של אימהוּת מסוג אחר – כאלה הקוראים תיגר על התפיסה השגורה של אידיאל האֵם הטובה. מודל אחד מיוצג על־ידי נועה, חברתה הבדיונית של המספרת, היסטוריונית שחוקרת גם היא את הנושא של אימהוֹת שרצחו את ילדיהן במאה התשע־עשרה. לא כמו המספרת, החשה אשמה על שעות גנובות של מחקר בערבים או על בקרים שבילתה בארכיב במהלך נסיעה משפחתית לאנגליה, נועה מעיזה לנסוע ללונדון לכמה חודשים לצורכי מחקר, תוך שהיא משאירה מאחור את בתה הקטנה עם אביה. מאוחר יותר, כאשר נועה ובן־זוגה נפרדים, היא זו שעוזבת את הבית, משאירה את הבת בחזקת אביה ומתמקדת בקריירה האקדמית. מודל אחר מיוצג על־ידי אלן הרפר וסלינה וודג׳, אשר סילקו את ילדיהן מחייהן באקט של

---

* בית־הספר למשפטים, המרכז האקדמי כרמל.

אלימות אולטימטיבית. בשנת 1877 הרגה אלן הרפר, בת השבע־עשרה, את התינוקת שלה שתים־עשרה שעות לאחר לידתה. סלינה וודג׳, אֵם לא־נשואה לשני ילדים, נטלה את בנה הנכה הארי, שהיה בן שנתיים ושבועיים, והשליכה אותו אל הבאר לעיני אחיו ג׳וני בן החמש. המספרת מתקשה להאמין כי היו אלה אימהות ״רעות״ או ״משוגעות״, ובוחנת את סיפורן במבט אמפתי, העוקב אחר סבך הלחצים החברתיים שבהם היו נתונות.

כתיבתה של הגר משלבת סוגות שונות. אלן וסלינה אינן דמויות בדיוניות, וסיפורן, כפי שהמספרת מגוללת אותו בספר, נסמך על מחקר ארכיוני יסודי. המספרת מנסה לפענח את התמונה העולה ממסמכים ותעודות מקוריים (שצילומיהם משובצים לאורך הספר). הספר אף מכיל (בפרק 7) תרגום של מאמר אקדמי של המחברת המנתח את המקרים. עם זאת, גם בקטעים ה״אקדמיים״ של ספרה, המספרת מנסה להימנע משימוש בקול סמכותני, משמיטה הערות־שוליים,[1] ומצביעה על הקושי לשחזר מידע חסר, אשר בולט במיוחד בחקר דמויות מן השוליים החברתיים. עם הקושי היא מתמודדת בהתאם לעצתו של בן־זוגה לחיים, שאומר לה ״אז תמציאי״, וכאשר ממצאי המחקר משרטטים תמונה חלקית או מובילים אותה למבוי סתום, היא נעזרת בדמיונה כדי למלא את החללים.

אלן הרפר הייתה כאמור בת שבע־עשרה כאשר הרגה, באוקטובר 1877, את התינוקת שילדה. היא הייתה נשואה לג׳ורג׳ הרפר, אך כחודש לפני הלידה חזרה לכפר שבו התגוררו סבה וסבתה, כדי ללדת את התינוקת הראשונה שלה. אלן ילדה בסיוע מיילדת, שטיפלה בה ובילד. התינוקת מתה שתים־עשרה שעות לאחר הלידה. ייתכן שלא היו ננקטים נגדה הליכים אילולא שמונה ימים לאחר־מכן זימנה את הרופא והתעקשה להתוודות לפניו (למרות מאמציו הניכרים למנוע זאת) כי חנקה את התינוקת. סבתה של אלן העידה מאוחר יותר כי נכדתה באה לביתה כחודש לפני הלידה והביאה איתה כמות של לבנים איכותיים לתינוקות, וכן שהן יצרו קשר עם המיילדת כשבועיים—שלושה לפני הלידה. בין העדים נגד אלן היו המיילדת והרופא שלפניו התוודתה אלן. הרופא שלל את האפשרות שאלן הרגה את התינוקת מפאת puerperal mania (״שגעון לידה״), אשר על־פי התיאוריה הפסיכיאטרית של התקופה הוויקטוריאנית היה מצב של אי־שפיות הנגרם כתוצאה מן הלידה.

במקרה השני, סלינה וודג׳, אישה ענייה ללא קורת־גג קבועה, הייתה אֵם לא־נשואה לשני בנים, אשר מכריה תיארוה כאֵם מסורה. סלינה חיה כשנה בבית־מחסה (הקהילות שיכנו את הנזקקים בבתי־מחסה, שהיו ידועים בתנאי הקיום הירודים ובמשמעת הקשה ששררו בהם). לפי עדותה, היא עשתה את המעשה לאחר שמאהבהּ, ג׳יימס וסטווד, הציע לשאתה לאישה בתנאי שתיפטר מאחד הילדים. וסטווד הכחיש את הטענה.

---

1 למעט בפרק 7, הכתוב כמאמר אקדמי. בה״ש 11 בפרק זה המחברת כותבת: ״הערות השוליים סתם מפריעות בעיניים ולא ברור למה צריך אותן. הרי הקורא/ת יודע/ת שאת המאמר כתבה היסטוריונית, אז הוא/היא יודע/ת שנעשה מחקר״.

התייחסותו של המשפט המקובל, זה מאות שנים, להמתה של ילדים על־ידי אימותיהם הינה התייחסות מגדרית מובחנת, המחילה על מעשה ההמתה אמות־מידה שונות מאלה הקיימות ביחס למעשה ״רגיל״ של רצח או הריגה. התמודדותה של המערכת המשפטית עם מעשים אלה משלבת רבדים של משפט, פסיכיאטרייה, פסיכולוגיה ושיקולים חברתיים. התופעה של המתת ילדים על־ידי הוריהם מוכרת מתקופות קדומות ומתרבויות שונות, והרקע לה מגוון (מחסור כלכלי, הקרבת קורבנות, המתת תינוקות חולניים או מוגבלים, שיקולים הקשורים למין היילוד ועוד).[2] עליית הנצרות יצרה מערך נוסף של לחצים ביחס לילדים שנולדו מחוץ למסגרת הנישואים ונתפסו לפיכך כ״לא־לגיטימיים״.[3] הסנקציות המשפטיות והחברתיות על ניאוף ולידה מחוץ לנישואים וכן סכנת המחסור דחפו נשים להסתרת הריונות ולידות מחוץ למסגרת הנישואים, וזאת גם כאשר הקשר המיני נכפה על האישה (למשל, במקרים שבהם מעביד אנס את המשרתת שלו).

בשנת 1623 התקבל בפרלמנט האנגלי חוק פלילי האוסר את המתתו ו/או הסתרת גופתו של תינוק שנולד (חי או מת) מחוץ לנישואים (An Act to Prevent the Destroying and Murthering of Bastard Children 1623). החוק, שחל רק על נשים לא־נשואות, נועד להגן על חייהם של תינוקות שנולדו מחוץ לנישואים, וקבע עונש מוות למבצעות העבֵרה. החוק קבע חזקת אשמה – אילולא יכלה הנאשמת להציג עד־ראייה לכך שהתינוק נולד מת, היה על המושבעים לקבוע כי רצחה אותו. ברור שהנאשמות התקשו להרים נטל זה, שכן לא סביר שאישה לא־נשואה המבקשת להסתיר היריון תבחר ללדת בנוכחות עדי־ראייה. במציאות החברתית ששררה באנגליה של העת החדשה המוקדמת יושם החוק בעיקר על נשים לא־נשואות מהמעמדות הנמוכים, והמושבעים נאלצו לשלחן לגרדום גם אם הן פעלו מתוך מצוקה אישית קשה.

לאחר כמה עשורים החלו המושבעים לרכך את הציווי המחמיר של החוק הכתוב, ואימצו הגנות שיושמו בהרחבה (למשל, כאשר היולדת הכינה לבנים בעבור התינוק, ראו בכך אינדיקציה לרצונה שהוא יחיה). בסופו של דבר שונה החוק בשנת 1803, באופן שחִייב את התביעה להוכיח כי התינוק נולד חי. אם התביעה לא עמדה בנטל זה, הייתה הנאשמת מורשעת רק בעבֵרה של ״העלמת לידה״, שדינה שנתיים מאסר. אם התביעה עמדה בנטל, הייתה הנאשמת מורשעת ב״המתת תינוק״ – עבֵרה שדינה מוות. בפועל המשיכו המושבעים להתחשב בנסיבות חייהן של הנאשמות, ופעמים רבות נמנעו מלהרשיען למרות קיומן של ראיות טובות לאשמתן.

---

2 Michelle Oberman, *A Brief History of Infanticide and the Law*, *in* INFANTICIDE: PSYCHOSOCIAL AND LEGAL PERSPECTIVES ON MOTHERS WHO KILL 3, 3–6 (Margaret G. Spinelly ed., 2003).

3 שם, בעמ׳ 6.

הלחצים החברתיים והכלכליים על אימהות לא־נשואות נמשכו ביתר שאת במהלך המאה התשע־עשרה. חוק העוני משנת 1834, ששלל מהאֵם הלא־נשואה את התמיכה הכלכלית של המחוז לגידול ילדהּ, לא הניב את התוצאה המקווה של צמצום הלידות מחוץ לנישואים;[4] נהפוך הוא – לידות אלה וכן המתת התינוקות שנולדו בהן נהפכו לתופעה חברתית רחבה. גם אילולא ניטלו חייהם, היו רבים מהתינוקות שנולדו מחוץ לנישואים מתקשים לשרוד, בשל מחסור והעדר סידור ראוי לאימהות עניות עובדות.

בעוד לגבי אימהות לא־נשואות מן המעמדות הנמוכים הייתה האימהוּת נטל אשר לא תמיד ניתן לעמוד בו, קנה אתוס ״האֵם הטובה״ אחיזה איתנה בקרב המעמדות הבינוני והגבוה של אנגליה הוויקטוריאנית, והחלה להשתרש אידיאולוגיה שלפיה אהבת אֵם ומסירוּת מוחלטת לילדים הן תוצר של דחף ביולוגי. האימהות שהרגו את ילדיהן סטו באופן בוטה ממודל זה. הפסיכיאטרייה המתפתחת של התקופה הציעה הסבר רפואי־יחידני, שהתעלם מהלחצים החברתיים־הכלכליים שדחפו את נשות המעמד הנמוך להרוג את ילדיהן. על־פי הסבר זה, מוחן של נשים מסוימות נחלש מאוד לאחר הלידה, והן מתערערות עד כדי אובדן שליטה בהתנהגותן. הסבר זה, אשר מנותק מההקשר החברתי, אִפשר התחשבות בנאשמות מצד בני המעמדות הגבוהים. לפי המומחים הוויקטוריאניים, התנהגות חריגה ששברה את הנורמות המקובלות של התנהגות נשית ואימהית מקובלת – כגון התנהגות מרדנית, תוקפנית, קולנית או מינית – נחשבה אי־שפיות, והאקט האלים של הריגת התינוק נתפס כערעור נפשי הקשור ללידה.[5] זה הרקע להעמדתן לדין של אלן הרפר וסלינה וודג׳ (ועל־מנת לא לפגום בהנאת הקריאה בספר, לא ארחיב בפרטים על המקרים).

בשנת 1922, לאחר עשרות שנים של מאבק ציבורי, נחקק באנגליה חוק שיצר עבֵרה של המתת תינוק, המובחנת מעבֵרת הרצח (Infanticide Act 1922), במטרה להכיר בנסיבות הטרגיות האופפות מקרים מסוג זה, במצוקה ובלחצים שהאֵם שרויה בהם, ולהימנע מעונש־החובה המוטל בגין עבֵרת הרצח.[6] מדובר בחקיקה בעלת ערך פוליטי ודקלרטיבי. בפועל,

---

4 LIONEL ROSE, THE MASSACRE OF THE INNOCENTS: INFANTICIDE IN BRITAIN 1800–1939, 27 (1986).

5 Robyn Lansdowne, *Infanticide: Psychiatrists in the Plea Bargaining Process*, 16 MONASH U. L. REV. 41, 46 (1990).

6 הנושא של המתת תינוק טופל, במישרין או בעקיפין, בשורה של חוקים נוספים, ביניהם: Adoption Act, 1926, 16 & 17 Geo. 5, c. 29; Bastardy Laws Amendment Act, 1872, 35 & 36 Vict., c. 65; Birth and Death Registration Act, 1858, 21 & 22 Vict., c. 25; Birth and Death Registration Act, 1874, 37 & 38 Vict., c. 88; Birth and Death Registration Act, 1925, 16 & 17 Geo., c. 48; Midwives Act, 1902, 2 Edw. VII, c. 17; National Insurance Acts, 1911, 1 & 2 Geo. 5, c. 55. לדיון ברקע החקיקתי המלא ראו ספרו של ROSE, לעיל ה״ש 4. נזכיר בהקשר זה חוק נוסף – Children's Act, 1908, Edward VII, c. 67 – שיוזמו הוא הרברט סמואל ״שלנו״, ואשר עוסק, בין היתר, בנטל ההוכחה לגבי מקרים של פטירת ילדים כתוצאה מכך ששכבו עליהם במיטה (בעיה שהייתה נפוצה בעידן שלפני מיטות התינוק).

הפעם האחרונה שבה הוצאה להורג נאשמת בגין המתת ילד בן פחות משנה הייתה בשנת 1849 – שבעים ושלוש שנים לפני קבלת החוק – ועונשן של נשים שהמיתו תינוק הומר ממילא לשנות מאסר ספורות בלבד.[7] בתחילה לא קבע החוק את גילו המרבי של הוולד שהמתתו תיחשב עבֵרה של המתת תינוק. בשנת 1938 נקבע גיל של שנים־עשר חודשים, וזה החוק הקיים באנגליה (וכחלק ממורשת המשפט המנדטורי, גם אצלנו) עד היום. בישראל העבֵרה של המתת תינוק קבועה בסעיף 303 לחוק העונשין, התשל״ז–1977 (ובגלגולו הקודם של החוק – בסעיף 226 לפקודת החוק הפלילי). שריד נוסף למורשת הבריטית הוא סעיף 311 לחוק העונשין, הקובע עבֵרה של העלמת לידה. העבֵרה של המתת תינוק מתקיימת כאשר אֵם ממיתה את תינוקה, שטרם מלאו לו שנים־עשר חודשים, בהיותה ״במצב של ערעור שיקול הדעת, משום שעדיין לא החלימה לגמרי מתוצאות הלידה או משום תוצאות ההנקה לאחר הלידה״. אף שהלחצים שהובילו לחקיקת החוק היו חברתיים,[8] נקט החוק הוויקטוריאני לשון רפואית. שיח המדיקליזציה, הרואה במדע את חזות הכל, אינו מתמודד עם המציאות החברתית המורכבת האופפת את הנושא של המתת תינוקות על־ידי אימותיהם. ראוי להדגיש כי מצב של ״ערעור שיקול הדעת״ (שאינו מונח קליני הקיים בפסיכיאטרייה) אינו זהה למצב של ״אי־שפיות״. על־פי פרופ׳ פלר, ״ערעור שיקול הדעת״ האמור בסעיף 303 הוא ״**המצב הרגשי** המתלווה לביצוע״.[9] מכל מקום, על־פי הפסיקה האנגלית, רמת אי־השפיות הנדרשת לצורך הסעיף נמוכה בהרבה מרמת ההפרעה הנפשית הנדרשת לצורך החלת אחריות מופחתת.[10]

כפי שממחישה הגר, המדיקליזציה של העבֵרה החלה להיעשות עוד לפני חקיקת החוק של 1922, באמצעות רופאים שפיתחו את תיאוריית ה־puerperal mania. הגר מראה גם כי לעיתים עשו בתי־המשפט והמושבעים שימוש מניפולטיבי בשיח הרפואי, כדי להימנע מהוצאתן להורג של אימהות שהמיתו את ילדיהן, והחילו את ההגנה חרף ראיות שלפיהן מצבה הנפשי של האֵם היה תקין. שני המקרים שהגר מתארת מדגימים כמה רחב השדה המשתרע בין לשונו של החוק עלי ספר לבין המשפט בפעולה, וכמה קצרה ידו של המשפט הפלילי במשטור תופעה חברתית. החוק הפלילי, שעקרונותיו הבסיסיים נקבעו בעולם שנשלט על־ידי גברים, קבע עונש דרקוני המתעלם ממציאות חברתית מורכבת. בתי־המשפט והמושבעים ״ריככו״ והפעילו אותו באופן שמביא בחשבון את המצוקה והייאוש של נשים שלא יכלו לעמוד בנטל של משימת האימהות. אין ספק ששיטת המושבעים האנגלית, שלפיה נציגי הקהילה נוטלים חלק בהכרעה המשפטית, הקלה את אימוצם של שיקולים חברתיים.

---

7 Daniel J.R. Grey, *Women's Policy Networks and the Infanticide Act 1922*, 4 TWENTIETH CENTURY BRITISH HISTORY 21, 441, 441 (2010).

8 Lansdowne, לעיל ה״ש 5, בעמ׳ 45.

9 ש״ז פלר **יסודות בדיני עונשין** כרך א 514, ס׳ 633 (1984).

10 P.T. d'Orban, *Women who Kill Their Children*, 134 BRIT. J. PSYCHIAT. 560, 570 (1979).

ומה אצלנו? לאחרונה המליצה ועדת קרמניצר (בדעת רוב) לבטל את סעיף 303 לחוק העונשין, הקובע עבֵרה של המתת תינוק, מתוך מחשבה כי מקרים מסוג זה יכולים להיות מטופלים על־ידי סעיף כללי המתייחס לנושא של אחריות מופחתת. דעת הרוב סברה כי ״אין להתעלם מאופיו האנכרוניסטי של האיסור״.[11] אכן, דברים רבים השתנו למן המאה התשע־עשרה: הנשים כבר אינן רכוש הבעל, אימהות לא־נשואות הן כבר חזון נפרץ בחברה הישראלית, והמדינה אינה דורשת מהן לשאת לבדן בעלות הכלכלית של גידול הילד. כיום גם אין צורך במיניקת כדי לצאת לעבודה, וקיימים פתרונות אחרים, כגון מטפלות ומעונות, אם כי בעיקר למי שהפרוטה מצויה בכיסה. אך דברים רבים נותרו כשהיו: עול גידול הילדים מוטל עדיין ברובו על כתפי האישה, ומעמדה של האישה נחות עדיין לעומת מעמדו של הגבר. הגר מדגימה כי בכל הנוגע בדרישה להתמסרות לילדים יש דמיון רב בין המאה התשע־עשרה לבין המציאות הנוכחית. אפשר אף לומר כי הסטנדרטים של ״האימהוּת הטובה״ עלו, ונשים נדרשות לשלמוּת. כיום גם אין די בכך שהנשים יהיו אימהות נפלאות. במקביל עליהן להשקיע בקריירה ובזוגיות, לשמור על כושר, וכמובן להיראות מצוין. המספרת בספרה של הגר נהנית ממצב כלכלי טוב, מבן־זוג תומך, מתמיכה משפחתית, מקריירה טובה שאף מאפשרת ניהול גמיש של זמנה, אך בכל־זאת קשה לה. אפשר להניח שנשים שגורלן שפר עליהן פחות — עניות, בודדות, תושבות הפריפריה, אימהות לילד חולה וכדומה — יחושו את נטל האימהוּת כמצוקה כבדה יותר. אין לשכוח שגם בחברה הישראלית של היום קיימת מציאות קשה של נשים מקבוצות־שוליים, ללא נגישות לאמצעי־מניעה, שצפויות לסנקציות חברתיות קשות במקרה שיתגלה כי קיימו יחסי מין מחוץ לנישואים, עד כדי מצב של סכנת חיים. התבוננות על מצוקתן של נשים אלה אך ורק מבעד לפריזמה של אמות־המידה לאחריות מופחתת עלולה להביא לידי אימוץ שיח של מדיקליזציה, שמנותק מההקשר החברתי, שמשתיק את קולן ורגשותיהן של הנשים, ואשר ממשיג את אלה שאינן עומדות בסטנדרט כ״לא־נורמליות״. כל עוד המשפט לא מצא נוסחה לפיתוח רגישות מגדרית, עדיף להותיר את ההסדר הישן, למרות פגמיו, על כנו.

את העולם שבו חיו אלן הרפר וסלינה וודג׳ מנסה הגר לשחזר באמצעות עבודה ארכיונית, תוך מודעות מתמדת למגבלות המתודולוגיות. היא מעיינת בחומרים משפטיים, במפקדי אוכלוסין, ברישומים של לידות, נישואים ומיתות, בחומרים של בית־החולים הפסיכיאטרי ברודמור, במכתבים ובקטעי עיתונות מן התקופה. החומרים שבניירות הצהובים ובמיקרופילם קטועים ומוגבלים. בניסיון לקבל תמונה מוחשית יותר של אלן וסלינה, היא נוסעת לאנגליה, מבקרת במקומות שבהם התגוררו, ומנסה לשאוב מידע בבתי־קברות של הכנסייה ואף בפאבים מקומיים. לעיתים היא מאתרת זכר לקיומן, אך לא אחת מאמציה אינם נושאים כל פרי. הגר מצליחה למנף את הקשיים המתודולוגיים לקידום העלילה הספרותית (החיפושים הארכיוניים, על גילוייהם ותסכוליהם, מתוארים כעלילה

11 הצוות לבחינת יסודות עבירות ההמתה דין־וחשבון 40 (2011).

בלשית), להדגמת הקונפליקטים הכרוכים באימהות (בן־זוגה והתאומות מצויים תמיד ברקע, מחכים לה שתסיים את עבודת המחקר שלה ותחזור אליהם) ולהעשרת הממצאים המחקריים בקטעי בדיון הנכתבים מנקודת־מבט אישית ואמפתית על הנשים שהיא חוקרת. סגנון הכתיבה מבהיר מתי מדובר בקטע המבוסס על חומרים תיעודיים, ומתי מדובר בחללים שאותם השלימה המחברת מדמיונה. המבט האמפתי ושילוב הסוגות הספרותיות מאפשרים למחברת להשתמש בסיפור ההיסטורי כפלטפורמה למחשבותיה ולהתלבטויותיה ביחס לאימהות וביחס לדרישות החברתיות המופנות כלפי נשים, ולשרטט מודלים שונים של אימהות ושל חוקרות באקדמיה. המכלול כולו כתוב כרומן קריא להפליא.

לסיום, אציין לטובה גם את העיצוב היפיפה של הספר. הצילומים בשחור/לבן מעבירים את תחושת האפרוריות האנגלית, ויוצרים קשר חזותי בין צילומים עדכניים לבין צילומי דפים מתיקי ארכיון. המסר כי דברים רבים לא השתנו למן המאה התשע־עשרה מובע היטב באמצעים גרפיים. אז וכיום גדול חלקו של האפור והערפילי.